

Tekst je originalno objavljen u zborniku *Destinacije čežnje , lokacije samoće: uvidi u kuturu i razvojen mogućnosti hrvatskih otoka* (ur. Ines Prica i Željka Jelavić), Hrvatsko etnološko društvo, Zagreb, 2009., a sadrži izlaganje sa godišnjeg skupa HED-a održanog u Komiži 2006. godine

Sanja Buble:

Agrarni krajolik otoka Visa;

problematika očuvanja suhozidnog krajolika

Otok Vis je od davnina poznat po uzgoju vinove loze, a vina grčke Isse bila su čuvena već u 2. st. pr. n. e. U drugoj polovici 19. stoljeća vinova loza bila je dominantna poljoprivredna kultura, daleko ispred rogača, masline, badema, smokve (Vranić 2003, 77-78). Zahvaljujući konfiguraciji terena i sastavu tla na otoku ima mnogo poljoprivrednih površina. One tvore dva različita agrarna krajolika: krčenjem šume i makije kroz stoljeća stvarane su na brdovitom sjevernom, istočnom i zapadnom dijelu otoka *pristave* - obradive terase sa suhozidnim podzidima. Južnim dijelom otoka (osim neposredno uz more) protežu se prirodne ravnice – polja na kojima su suhozidima ograđivane parcele. Na južnom rubu polja i na brdovitom sjevernom dijelu otoka nastala su sela razbijenog tipa koja čine više zaselaka ili stambeno-gospodarskih sklopova, dok su se na sjevernom rubu polja razvila naselja zbijenog tipa. Sela i poljoprivredne površine među njima tvore jedinstveni prostor rada i življenja.

I. Vinogradi

Na strmim padinama brda koja okružuju Komižu sa sjevera i istoka vidljivi su brojni suhozidni podzidi koji podržavaju terase položene u smjeru slojnica. Komiški su vinogradi danas većinom zapušteni. Ipak, na sjeverozapadnom obronku Huma – zapadno od puta koji se s područja Brajkovice penje na Hum i u neposrednoj blizini Komiže – uz cestu koja se iz pravca Visa spušta u grad sa sjeveroistoka vinogradi su obrađeni, a suhozidni podzidi terasa obnovljeni. Zajedno s vinogradima na brežuljku pod Musterom dočaravaju nekadašnji izgled komiškog pejzaža.

Vinogradi pod Musterom, Komiža

Vinogradi su smješteni na strmoj sjevernoj i sjeverozapadnoj padini brežuljka na čijem se vrhu nalazi utvrđeni samostan sv. Nikole, između slojnica na +40 i +50 m n.v. Sastoje se iz dvanaest terasa prosječne širine 3 metra položenih u smjeru slojnica i podržanih suhozidnim podzidima prosječne visine 80 cm.

Vinova loza zasađena je na četiri katastarske čestice, a ta je podjela u prostoru obilježena starim suhozidnim međama građenim iz nepravilnih, zaobljenih blokova konglomerata crvenkaste boje (*breče*). Iz iste vrste kamena su klesanci kojima je zidan barokni bastion samostana sv. Nikole. Na sjevernoj, južnoj i istočnoj strani međe su široke 75 cm, a visina im varira od 80 do 120 cm. Građene su tako da su oba lica zida izvedena većim komadima kamena, dok je ispuna izrađena malim kamenom. Pri dnu zida blokovi su veći nego na njegovom vrhu. Međa na zapadnoj strani uz put, osim što je u prostornom smislu granica katastarske čestice (vlasništva), ima i funkciju podzida: put (danas asfaltirana cesta) je na nižoj visinskoj koti od vinograda. Taj zid prati pad terena prema sjeveru pa je izgrađen u obliku kaskada visine od 150 cm na najnižoj do 220 cm na najvišoj točki. Na vrhu ima debljinu od 80 cm. Donji dio zida građen je iz većih kamenih blokova (prosječne visine i širine 40 – 50 cm), a prema vrhu zida blokovi su manji. Postava najvećih blokova na dnu zida te njihovo smanjivanje prema vrhu pokazuje da je zid gradio vrstan majstor. Iskustveno je znao da je najslabija točka potpornog zida u njegovom uporištu – temelju. Da spriječi opasnost od izvrtanja zida izveo ga je tako da je pri dnu jači nego na vrhu.

Sve četiri parcele međusobno su povezane prolazima kroz suhozidne međe. Ulaz u istočnu parcelu je na najvišoj točki – s platoa pod zidovima Mustera odakle se spušta na najvišu terasu stubama položenim uz zapadnu među. Ulaz na parcele koje prema zapadu graniče s cestom izveden je na dva načina. Na jednom ulazu su stube uvučene u nišu i položene u pravcu pružanja zida, a drugi je riješen rampom položenom u smjeru pružanja zida. Ulazi s ceste danas nisu u upotrebi te se na sve četiri parcele prilazi sa juga s platoa pod Musterom.

Podzidi terasa građeni su manjim neobrađenim blokovima crvenkastog konglomerata (*breče*) među kojima se nalazi i pokoji komad svijetlog vapnenca. Maloj visini podzida (cca 80 cm) prilagođena je debljina zida (cca 40 cm) kao i veličina blokova iz kojih je zidan (prosječne dimenzije 15 – 20 cm). Stubе koje povezuju terase izvedene su iz većih priklesanih blokova (širina stubе cca 40 cm). Položene su u pravcu pružanja podzida i to tako da je vanjsko lice zida ujedno i vanjsko lice stuba, te je na mjestu stuba za njihovu širinu uvučen pravac pružanja nastavka zida.

Na međe i podzide građene u suhozidnoj tehnici nailazimo na cijelom području naše Zagore, priobalja i otoka. Zidalo se kamenom lokalnog podrijetla, branim u *kavama* (*petradama*) u neposrednoj blizini naselja. Stoga se ovisno o geografskom smještaju, odnosno o vrsti kamena, zidovi razlikuju po načinu obrade blokova za gradnju. Nekad se gradi

pločastim kamenom, nekad neobrađenim kamenim blokovima, a nekad grubo obrađenim ili priklesanim blokovima. Ovisno o namjeni zida (podzid terase, međa, ograda) gradi se jednostruki zid, zid s dva lica ispunjen manjim komadima kamena, vertikalni ili kosi potporni zid. Po svemu tome međe i podzidi vinograda pod Musterom su paradigmatički primjer suhozidne gradnje, a prema načinu gradnje može se zaključiti da ih je gradio majstor. U našim krajevima graditelji nisu bili usko specijalizirani za gradnju suhozida. (Na Mallorci se u statutu iz 15. stoljeća javlja zanimanje *marger* – graditelj suhozida (Alomar, Ferrer, Grimalt, Reynées, Rodríguez 2002, 22).

Tradicijisku gradnju je teško datirati zbog odsustva stilskih elemenata i anonimnosti majstora. Vinogradi pod Musterom zabilježeni su na austrijskoj katastarskoj izmjeri s početka 19. stoljeća pa se može pretpostaviti da su u to vrijeme izgrađene i njihove međe i podzidi. Suhozidi su se sačuvali zahvaljujući činjenici da se vinograd još uvijek obrađuje.

II. Gustirne

Uz stojnu kuću viških sela redovito je građena *gustirna* iznad zemlje u koju voda dotječe s krova preko kamenih oluka ili kanala. Na gustirnu se prilazi kamenim stubama, a terasa s krunom bunara ograđena je niskim zidom. Gustirne u polju dijelom su ukopane, a dijelom su iznad zemlje te im je naplavna površina izvedena na padini okolnog terena i opločana kamenim pločama (Gjeldum-Alaupović 2003, 98). Nerijetko je naplavna površina građena iz suhozidne gomile čija je gornja ploha izvedena u padu i pokrivena kamenim pločama poput krova (Freudenreich 1962, 132). Takvi su naplavi ponekad smješteni samo s jedne strane gustirne, a ponekad s njezine dvije ili čak tri strane.

Sklop gustirni, lokalitet Lorca

Na sjevernoj strani otoka Visa istočno od Oključne na lokalitetu Lorca uz stambeno-gospodarski sklop roda Vidovića nalazi se niz gustirni. Prema kazivanju jedne od vlasnica građene su u 19. stoljeću: kako se povećavao rod i zasnivale nove obitelji, tako su se gradile gustirne. Niz tvori sedam gustirni od kojih su dvije spojene te u nadzemnom dijelu imaju zajedničku terasu s dva otvora za vađenje vode i šest međusobno spojenih naplava.

Osobitost gustirni na Lorci je da su izgrađene na blago nagnutom terenu jedna uz drugu tvoreći niz položen u smjeru istok – zapad i to tako da su na sjevernoj strani niza izgrađene gustirne - zidani spremnici za vodu (približnog kapaciteta 4 x 4 x 4 m, odnosno 64 m³), a s južne strane su suhozidne naplavne površine. Spremnici za vodu su svojim većim dijelom ukopani te nadvisuju okolni teren za cca 1,20 m. Nadzemni dio spremnika zidan je klesanacima u vapnenom mortu, a presveden je bačvastim svodom. Nad svodom je terasa

popločana kamenim pločama. Dvije gustirne imaju otvor za vađenje vode (svijetla dimenzija otvora 50 x 60 cm) u samom podu terase uz koji je postavljen veći kameni blok – oslonac za poklopac. Kod ostalih pet gustirni voda se vadi kroz otvor obzidan zidovima poput krune bunara. Terasama gustirni pristupa se kamenim stubama sa sjeverne strane. Na pristupnoj strani su zidana su pojila za stoku i pravokutni obzidani spremnici za pripremu modre galice. Terasa (spremnici za vodu) su približno iste tlocrtne površine od cca 30 m² (6 x 5 m). Sudeći prema položaju otvora za izvlačenje vode, nadzemni dio zidova gustirni ima debljinu do 60 cm. Naplav gustirni izveden je iz suhozidnih gomila čije su gornje plohe izvedene u padu i pokrivene kamenim pločama složenim u redove s preklopima na isti način na koji se pokriva krov. Naplavi (gomile) su međusobno spojeni i tvore vitopere plohe u padu prema sjeveru, istoku i zapadu, odnosno prema terasama gustirni. Položeni su tako da s dvije strane okružuju gustirne, osim kod jedne koja je okružena s tri strane. S južne strane gomila, na sljemenu svih naplava, nalazi se zaravnjena ploha širine cca 1 metar koja međusobno veže sve „krovove“, odnosno sve gustirne.

Gustirne sa suhozidnim naplavom pokrivenim kamenim pločama viška su specifičnost. A gustirne na Lorci jedine su na otoku građene u nizu jedna do druge sa zajedničkom gomilom – naplavom. U katastarskoj knjizi iz austrijskog razdoblja (19. st.) parcela na kojoj se nalaze nazvana je *pod gustirnom* što potvrđuje da su stare preko 100 godina kao što kažu njihovi današnji vlasnici. Šest gustirni je zapušteno, otvori za vodu nemaju poklopac, a terase i naplavi su zarasli travom. Kamene ploče naplava dijelom su oštećene, a dijelom odnešene. Jedna od gustirni nedavno je obnovljena i opet se upotrebljava. Na žalost, pri obnovi su ploče suhozidnog naplava presložene i nepotrebno učvršćene cementnim mortom te obijeljene vapnom. Time je rijedak primjer tradicijskog umijeća izgubio svoj izvorni izgled, iako mu je vraćena funkcija.

III. Zaštita i očuvanje suhozidnog krajolika

Konzervatorski odjel u Splitu zaštitio je vinograde pod Musterom i gustirne na Lorci. Prema Zakonu o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara RH vlasnik kulturnog dobra dužan je održavati i primjereno koristiti kulturno dobro, a u slučaju napuštenih suhozidnih građevina takva zaštita nije sama po sebi dovoljna da spriječi eventualnu devastaciju lokaliteta.

Suhozidna gradnja najstarija je tehnika građenja. Stabilnost suhozidne gradnje rezultat je djelovanja vlastite težine materijala i trenja. Kontinuirano se primjenjuje u svim povijesnim razdobljima arhitekture, a gotovo se do danas zadržala u tradicijskoj gradnji. Suhozidni agrarni (i stočarski) krajolik dio je našeg kulturnog identiteta, ali isto tako i element

pripadnosti mediteranskom kulturnom krugu. Krhka graditeljska struktura granica katastarskih čestica obilježenih u prostoru suhozidnim međama, podzida terasa, kamenih puteva, stočarskih nastambi, građevina za opskrbu vodom, poljskih i ribarskih kućica, stambenih i gospodarskih građevina u sekundarnim naseljima ugrožena je i propada izložena suvremenim pritiscima razvoja. Napuštanje tradicijske poljoprivredne proizvodnje, iseljavanja stanovništva i zapuštanja sela, a s tim u vezi i izumiranje starih zanata – pa tako i umijeća gradnje suhozida koje se prenosilo s generacije na generaciju samo je dio čimbenika kojima je ugrožen suhozidni krajolik. Lokalno stanovništvo, ne prepoznavajući vrijednosti prostora koji je stoljećima oblikovan ljudskom rukom, doživljava mjere očuvanja i zaštite tradicijskog krajolika kao smetnju razvoju: neobrađene i zapuštene poljoprivredne parcele nastoje se pretvoriti u građevinsko zemljište, a suhozidne gradnje nerijetko se pretvaraju u ilegalne kamenolome te se kamen upotrebljava kao sirovi građevni materijal. U prostornom planiranju područja kultiviranog krajolika tretiraju se kao neizgrađen prostor iako su izgrađena brojnim tradicijskim građevinama. U obrazovanju arhitekata i prostornih planera tradicijska arhitektura je tek odnedavno zastupljena u jednom izbornom predmetu na Arhitektonskom fakultetu u Zagrebu. Stoga valorizacija krajolika obilježenog tradicijskom gradnjom u prostornom planiranju još uvijek ovisi o afinitetu prostornih planera i nema stručnu podlogu. Istraživanje suhozidnih kamenih građevina u našoj znanstvenoj i stručnoj javnosti prisutno je tek sporadično u pojedinim studijama geologa, etnologa i arhitekata, a upravo bi istraživanje trebalo biti temelj valorizacije, zaštite i očuvanja. Cjelovito istraživanje suhozidne arhitekture našeg priobalja i otoka naročito ugrožene novom izgradnjom i urbanizacijom pokrenuto je tek 2005. godine u okviru znanstvenog projekta HAZU „Kamen, suhozidna kamena arhitektura i pejzaž Jadrana“ (voditelj projekta dr.sci. Aleksandra Faber).

Zaštitu i očuvanje suhozidnog krajolika moguće je provesti jedino kroz poznavanje njegove vrijednosti u kontekstu našeg kulturnog identiteta počevši od obrazovnih programa na svim stupnjevima obrazovanja te kroz suradnju znanstvenika i stručnjaka različitih struka - arhitekata, etnologa, geologa, agronoma.

Navedena literatura

Alomar, Guillem; Ferrer, Isabel; Grimalt, Miquel; Reynées, Antoni; Rodríguez, Raquel. 2002. *La pedra en sec. Materials, eines i tècniques tradicionals a les illes mediterrànies Vol.2 Mallorca*. Palermo: Officine Grafiche Riunite

Freudenreich, Aleksandar. 1962. *Narod gradi na ogoljenom krasu*. Zagreb – Beograd: Savezni institut za zaštitu spomenika kulture

Gjeldum-Alaupović, Dinka. 2003. „Etnografske zabilješke s otoka Visa“. *Ethnologica Dalmatica* Vol. 12, s. 97-132.

Vranić, Ida. 2003. „Prilog etnološkom istraživanju otoka Visa“. *Ethnologica Dalmatica* Vol. 12, s. 77-95.

Sažetak

Terasasti vinograd pod Musterom u Komiži i sklop gustirni na Lorci dva su karakteristična spomenika tradicijskog graditeljstva u agrarnom krajoliku otoka Visa. Agrarni i stočarski krajolik naših otoka, priobalja i zagore nije prazan prostor - obilježen je suhozidnom gradnjom i zajedno s naseljima tvori jedinstveni prostor rada i življenja. Suhozidni krajolik dio je našeg kulturnog identiteta, ali isto tako i element pripadnosti mediteranskom kulturnom krugu. Krhka graditeljska struktura suhozidnih međa, podzida terasa, kamenih puteva, stočarskih nastambi, građevina za opskrbu vodom, poljskih i ribarskih kućica ugrožena je i propada izložena suvremenim pritiscima razvoja. Lokalno stanovništvo, ne prepoznavajući vrijednosti prostora koji je stoljećima oblikovan ljudskom rukom, doživljava mjere očuvanja i zaštite tradicijskog krajolika kao smetnju razvoju. U obrazovanju arhitekata i prostornih planera tradicijska arhitektura nije dovoljno zastupljena pa valorizacija kulturnog krajolika u prostornom planiranju ovisi o afinitetu prostornih planera i nema stručnu podlogu. Istraživanje suhozidnih kamenih građevina u našoj znanstvenoj i stručnoj javnosti prisutno je tek sporadično, a upravo bi istraživanje trebalo biti temelj valorizacije, zaštite i očuvanja. Zaštita suhozidne gradnje u smislu Zakona o zaštiti i očuvanju spomenika kulture nije sama po sebi dovoljna. Zaštitu i očuvanje suhozidnog krajolika moguće je provesti jedino kroz prepoznavanje njegove vrijednosti u kontekstu našeg kulturnog identiteta počevši od obrazovnih programa na svim stupnjevima obrazovanja te kroz suradnju znanstvenika i stručnjaka različitih struka - arhitekata, etnologa, geologa, agronoma.

Prilozi

Sl. 1 Komiža, vinograd pod Musterom (Foto: S. Buble)

Sl. 2 Lorca, sklop gustirni – skica (Crtež: S. Buble)

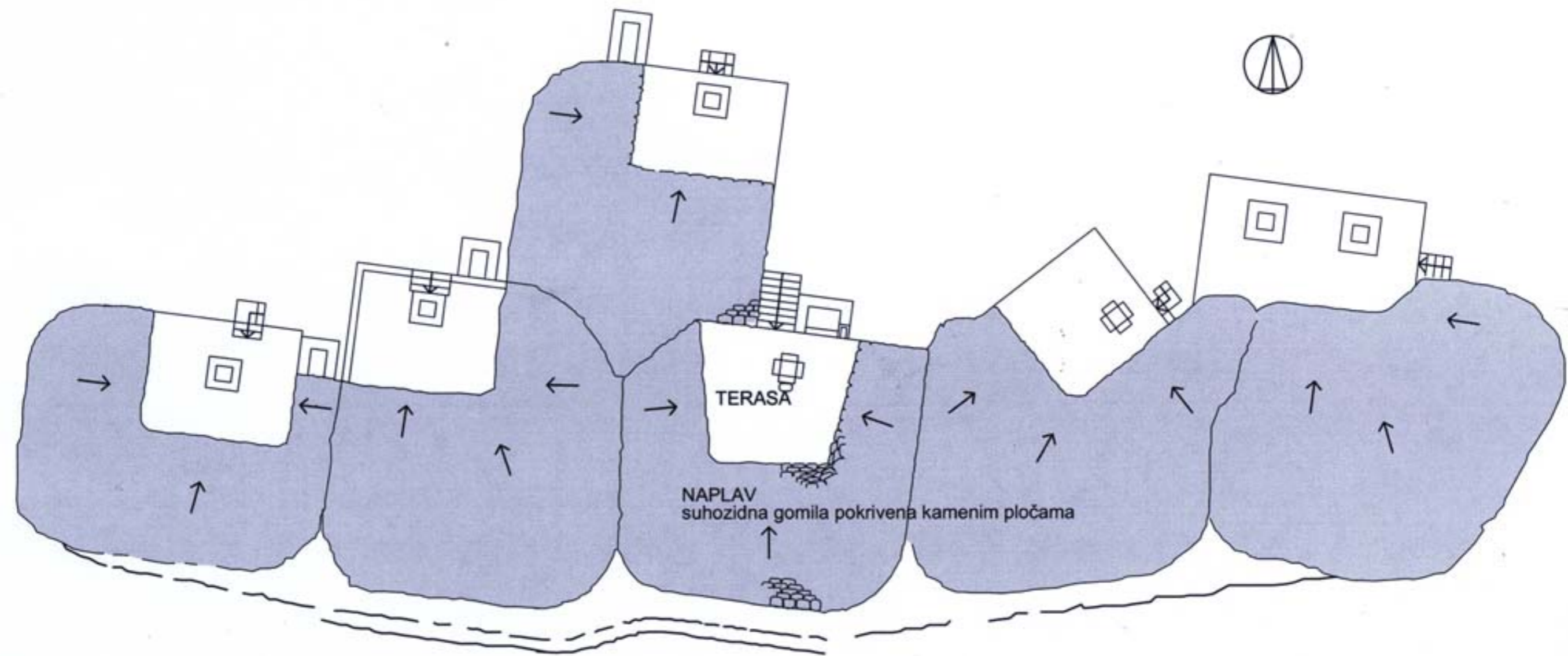
Sl. 3 Lorca, zapadna gustirna (Foto: S. Buble)

Summary

The terraced vineyard below Muster in Komiža and the system of rainwater tanks at Lorca are two typical traditional building monuments in the agricultural landscape of the island of Vis. The agricultural and cattle-raising landscape of our islands, the mainland coastal area, and hinterland are not empty spaces. They are characterised by drystone wall buildings and, together with the settlements, make a unique living and working space. Drystone landscape is a part of our cultural identity. It also means belonging to the Mediterranean cultural circle. Fragile building structures of drystone boundary lines, terraces supporting masonry, sett-paved roads, cattle-raising loggings, water supply structures, field and fisherman's cottages have been jeopardised. They deteriorate under the pressure of contemporary development processes. Unaware of the value of landscape formed by the human hand for centuries, the local population sees the traditional landscape preservation and protection measures as obstacles to their development. Traditional architecture is insufficiently included in the educational curricula for architects and physical planners. Therefore, the valorisation of the cultural landscape in physical planning depends on physical planners' affinity and has no professional foundations. The research of drystone structures is only sporadically present with our scientific and professional public, although it is the research that should make the basis of valorisation, protection and preservation. The drystone building protection regarding The Cultural Monuments Protection and Preservation Act in itself is insufficient. It is only possible to carry out the protection and preservation of drystone landscape through knowing its value in the context of our cultural identity. This should begin with the curricula at all educational levels and continued through co-operation of scientists and various profiles professionals – architects, ethnologists, geologists, and agronomists.

0 100 200 300 400 500cm

SKLOP GUSTIRNI
Lorca, otok Vis
Situacija - skica

Sanja Buble, 2005.